

DISPUTA

Bárándy Gergely

Velence, a fékek és ellensúlyok rendszerének úttörője

A Velencei Köztársaság államberendezkedése a XII. század közepétől a XIV. század első feléig, hatalomelméleti megközelítésben

Ha hatalommegosztás lényegét egy mondattal kell összefoglalni, érdemes a hatalmi ágak megosztása elméletének egyik atyját, Montesquieu-t idézni: „Hogy a hatalommal ne lehessen visszaélni, ahhoz az kell, hogy a dolgok helyes elrendezése folytán a hatalom szabjon határt a hatalomnak.”¹ Montesquieu e mondatot a hatalmi ágak megosztásáról szóló könyvében írta, melyben hosszasan elemezte legfontosabb tézisé: „minden államban háromféle hatalom van”² – azaz elválasztotta egymástól az ismert hatalmi triászt, a törvényhozói, a végrehajtói és a bírói hatalmi ágat. Ugyanakkor az először idézett mondat éppúgy igaz a tágabb értelemben vett hatalommegosztás tanára, amely magában foglalja a fékek és ellensúlyok rendszerét.

Hatalomelméleti megalapozás – hogy a „bíró igazságosan ítélhessen...”

Mielőtt rátérnék tanulmányom lényegi ösvényére, szükségesnek tartok néhány elméleti megállapítást tenni.

A közélet és a szakma egy része is a hatalommegosztásnak szintén részét képező hatalmi ágak megosztásának elvét, illetve a fékek és ellensúlyok rendszerét szinonimaként használja, pedig nem azok. A hatalmi ágak megosztásának klasszikus elve és a fékek és ellensúlyok rendszerre közötti legfőbb különbség talán abban ragadható meg, hogy míg a hatalmi ágak megosztása esetében az egyes hatalmi funkciókat (úgy mint törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom) látják el más és más-más állami szervek, addig a fékek és ellensúlyok rendszerében ugyanazon hatalmi szerv többféle hatalomban is részesülhet, azonban egyiket sem gyakorolhatja kizárólagosan. Azaz nem csupán azonos hatalmi ág hatáskörét gyakorolja több hatalmi szerv (például a végrehajtó hatalom részének tekintették korábban az államfőt is, avagy, hogy kicsit témánknál maradjunk, a velencei Szenátus és a Signoria egyaránt gyakorolt végrehajtói hatalmat is), hanem több hatalmi ág

egy-egy részét is gyakorolhatja ugyanaz az állami szerv (például Velencében a Signoria, avagy a Tízek Tanácsa a végrehajtói hatalom gyakorlása mellett bírói hatalmat is gyakorolt).³

A hatalommegosztás elvét nem szabad összekeverni a jogállamisággal és a népszuverenitás elvével. Kétségtelen, hogy e három alkotmányos alapelv együttes érvényesülése szükséges ahhoz, hogy a mai, modern igényeknek és alkotmányos elveknek megfelelően megállapíthassuk a közhatalom alkotmányos gyakorlását. A jogállamiságnak – mely szerint az állam kötve van a jogszabályokhoz, a közhatalom gyakorlásának módját és kereteit jogszabályok határozzák meg –, a népszuverenitásnak – mely a hatalomgyakorlás alapja –, valamint a hatalommegosztásra épülő államszervezetnek – amely a hatalommegosztás klasszikus rendszerét, illetve a fékek és ellensúlyok rendszerét jelenti – együtt kell érvényesülnie.⁵

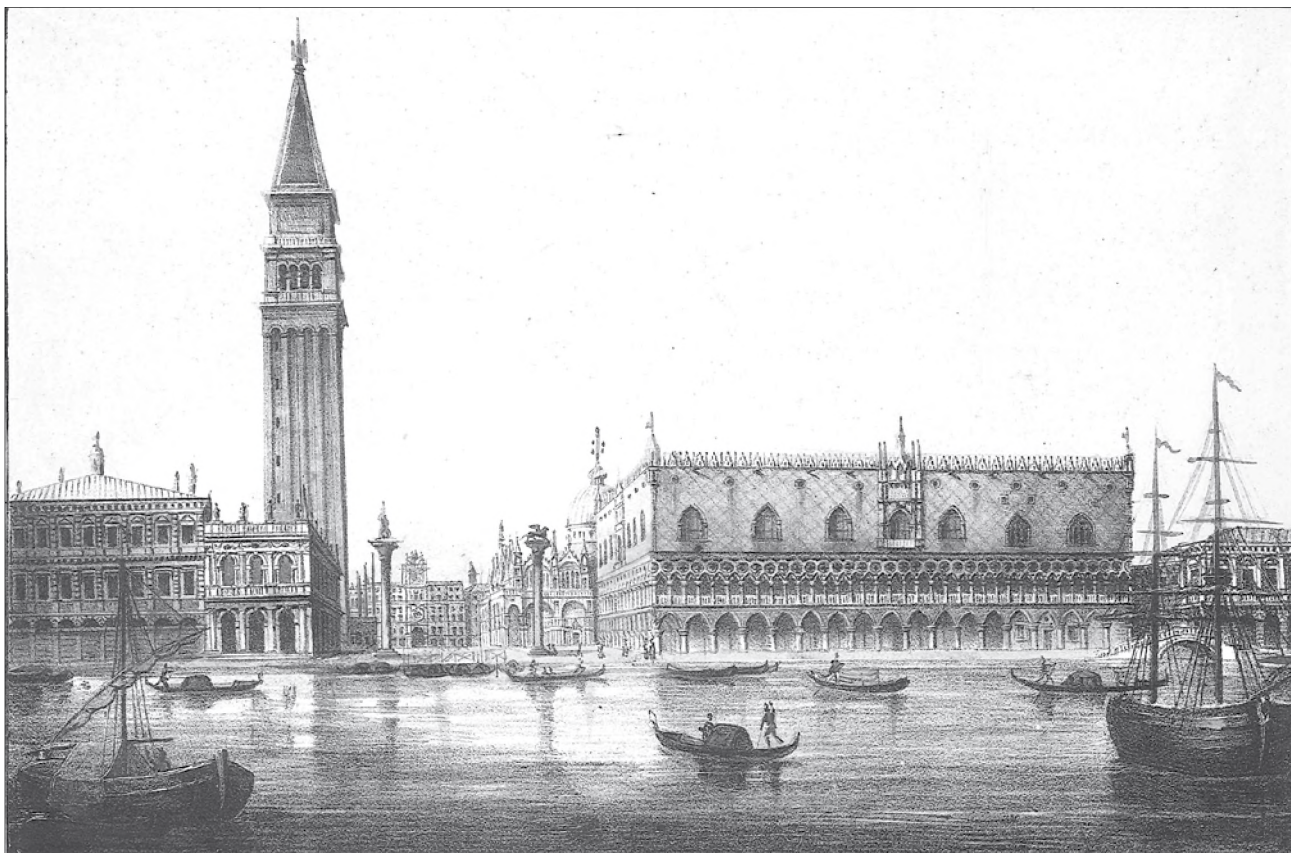
A hatalommegosztás elvének meghatározásakor – annak elméleti szinten való egyetemleges érvénye miatt – érdemes kiemelni, hogy a magyar alkotmánybíróóság a hatalommegosztás elvét a jogállam egyik alappilléreként határozta meg, s megállapította, hogy a hatalommegosztás elve az államszervezet legfontosabb szervezeti és működési alapelve.⁶ A magyar Alaptörvény a hatalommegosztás elvét normaszövegben emeli alkotmányos szintre: „A magyar állam működése a hatalom megosztásának elvén alapszik.”⁷ Itt a hatalommegosztás elvét már alkotmányos szinten is elkülönítetten szabályozza a közhatalom alkotmányos gyakorlásának más alapelveitől, melyeket szintén – de külön cikkben – nevesít: „Magyarország független demokratikus jogállam”,⁸ illetve: „a közhatalom forrása a nép”.⁹

A fenti megállapítások ismertetését azért tartottam szükségesnek, mert hangsúlyoznom kell, hogy a Velencei Köztársaság államrendjének történelmi-jogtörténeti eredményeit elsősorban a fékek és ellensúlyok rendszerének kialakításában látom – tanulmányomban is erre fókuszálok. Mindazonáltal megjegyzem, hogy a népszuverenitás és a jogállamiság elvének vizsgálatakor is – amelyekre itt-ott kitérek majd – látni kell, hogy Velence a középkori Európa legtöbb államát nagyságrendekkel megelőzte.

„Mint az mindenki számára nyilvánvaló, nagyok és nagyszerűek voltak egyesek, s különösen a rómaiak tettei. E tettek kiválósága és ragyogása mögött, meglehet, a mieink elmaradnak. Ámde a törvények szent voltát, az igazságosság és a jóság egyensúlyban tartását és egyéb méltóságtelki szokásokat tekintve, a velencei intézmények a rómaiakkal összevetve nemcsak hogy nem lesznek csekélyebb értékűek, de fölül is múlják azokat – már ha igazságos bíró ítél fölöttük”¹⁰ – írta Sabellico velencei történetíró 1489-ben. S valóban, már ha igazságos bíró ítél fölöttük...

A torz megítélés azonban már Montesquieu-nél elkezdődik. Könyvében így ír Velencéről:

„Elismerem, hogy az itáliai köztársaságok örökletes tiszta arisztokráciája nem pontosan azonos az ázsiai önkényuralommal. A tisztviselők nagy sokasága néha enyhíti a hatósági önkényt; nem minden nemes tör mindig ugyanarra a célra; különböző bíróságokat állíta-

A Dózse-palota és a Piazzetta a tenger felől¹¹

*nak fel, amelyek egymást kölcsönösen mérsékelik. Így például Velencében a Nagy Tanácsot illeti a törvényhozás joga, a pregadikat a végrehajtás, a negyventagú tanácsot a bírói hatalom. A baj azonban az, hogy ezek a különböző szervek ugyanahhoz a rendhez tartozó hatósági személyekből alakulnak, ami végeredményben mégiscsak ugyanazt az egyetlen hatalmat jelenti.*¹¹

Az ő tévedése még csak fel sem róható, hiszen nem lehet „számonkérni” rajta a XX. században kifejeződött alkotmányos elveket, s főként nem azok precíz elválasztását. Másrészt Montesquieu a saját korabeli Velence államrendjéből indult ki, amikor az állami inkvizíció valóban diszfunkcionálisan működött. Könyvének idézete is bizonyíték erre, hiszen a velencei állami inkvizíció zsarnokságáról ír, amely a Velencei Köztársaság utolsó évszázadában – ahogy Giacomo Casanovától is olvashatunk róla – valóban „csúcsra járt”: „Ez az egyetlen ésszerű mód arra, hogy az ephoroszok zsarnoki hatóságát és a velencei állami inkvizítorok éppen olyan zsarnoki intézményét pótolni lehessen.”¹² A hatalommegosztás elméletének egyik atyja azonban nem vizsgálta azt a korszakot, amikor nem-hogy az állami inkvizíció, de még a Tizek Tanácsa sem működött Velencében.

Részben az ő negatív értékítélete alapján, részben pedig a bevezető gondolataim között megfogalmazott distinkciókat figyelmen kívül hagyva, a fékek és ellensúlyok rendszerének magas szintjét és a hatalmi ágak megosztása elvének érvényesülését legtöbbször a jogállamiság és a de-

mokrácia szinonimájaként használják. Ezzel az állítással – ahogy írtam is – természetesen nem azt vitatom, hogy a XX. és XXI. századi jogállamok és demokráciák elképzelhetőek a fékek és ellensúlyok rendszere, avagy a hatalmi ágak megosztásának érvényesülése nélkül, sőt még azt sem, hogy e fogalmak ma nincsenek nagyon szoros korrelációban egymással. Azt ugyanakkor állítom, hogy miként az ókori demokráciák létét és történelmi-jogtörténeti jelentőségét is elismerjük, annak ellenére, hogy ezen államok működése kicsit sem felelt meg a modern, hatalommegosztáson és jogállami elveken alapuló demokráciáknak, úgy a hatalommegosztás korai formáit megvalósító államok érdemeit sem negligálhatjuk azon az alapon, hogy működése más szempontból nem felelt meg a mai demokratikus elveknek.

Nem vezet tehát helyes eredményre az, hogy ha a fékek és ellensúlyok rendszerének kialakulását és érvényesülését azért nem ismerjük el, mert az azt megvalósító állam nem osztotta a népszuverenitás és a népfeltség elvét, avagy működése mai szemmel nézve nem felelt meg a jogállamiság elvének s még kevésbé a jogállamiság eszméjének.

Tanulmányomban annak igazolására törekszem, hogy a Velencei Köztársaságban a XII. század közepe és a XIV. század első harmada/fele között olyan államrend alakult ki, amely anélkül, hogy nevesítette volna a fékek és ellensúlyok rendszerét, a gyakorlatban a világon először rendkívül magas szinten megvalósította azt.¹³ Állítom, hogy ha ebben az időszakban egy velencei ál-

lamférfinak idézték volna Montesquieu-nek a bevezető soraimban írt mondatát – mely szerint: „*hogy a hatalommal ne lehessen visszaélni, ahhoz az kell, hogy a dolgok helyes elrendezése folytán a hatalom szabjon határt a hatalomnak*”¹⁴ –, ráismert volna saját alkotmányára s alkotmányos törekvéseikre.

A tanulmány címében megjelöltem a vizsgált időszakot, de ahol indokolt, röviden, akár csak utalás szintjén kitérek a későbbi korok alkotmányfejlődési eseményeire is: ott, ahol a fékek és ellensúlyok rendszerének fejlődése szempontjából jelentősnek érzem, hogy a folyamatot ne vágjam el mesterségesen a XIV. század közepén.

Az uralkodói jogkörök első korlátozása – a dózseeskük

A XII. század közepéig Velence államrendje semmi-
ben sem különbözött más
középkori államok beren-
dezkedésétől. Az élén egy
szuverén uralkodó, Velence
hercege állt, akit a Velence
részeit alkotó szigetek veze-
tői – tribunjai – választottak
meg, a legtöbb forrás szerint
először 697-ben. A herceg,
későbbi nevén dózse, klasz-
szikus középkori uralkodó
volt, a többihez hasonló jog-
körökkel. Egyes döntések-
hez – ahogy sokszor más
uralkodók esetében is – a
korai időkben szükség volt
a Velence teljes lakosságát
tömörítő népgyűlés egyet-
értésére, így például háború
megindításához vagy béke-
kötéshez. Más uralkodók-
hoz képest talán a legkomo-
lyabb különbséget az adta,
hogy bár voltak rá kísérle-
tek, sőt egyes leszármazók
(miután a népgyűlés meg-
választotta őket) követték is
a trónon apjukat, nagyapju-
kat, mégsem vált soha örök-
letessé a dózsei méltóság.

Az európai és az ameri-
kai alkotmánytörténetet ala-
kító államrend a XII. század
közepe és a XIV. század eleje között alakult ki. E bő más-
fél évszázadot követően természetesen voltak kisebb-na-
gyobb változások a rendszerben, de a lényege ugyanaz
maradt. A legnagyobb változás a Tizek Tanácsának állan-
dó hatósággá alakítása s azzal egyidejűleg az állami ink-
vizíció (Status Inquisitio), másként Állami Nyomozószték
megalakítása és később hatalmának kiterjesztése volt, ez

egyben a legrombolóbb hatást gyakorolta a fékek és ellen-
súlyok rendszerére Velence egész államtörténete során.

Az átalakulási folyamat kezdete semmiben sem külön-
bözött más európai államokétól. A nemesség – elsősorban,
bár ilyen hivatalosan Velencében sosem volt, a „főnemes-
ség” – az államfő hatalmának sokszor szerződésben vagy
esküben való korlátozására törekedett. Ez volt Angliában
a Magna Charta (1215), Magyarországon az Aranybulla
(1222), Velencében pedig néhány évtizeddel ezek előtt az
úgynevezett dózseeskük bevezetése, a Sapientes testüle-
tének felállítása és az államfői hatalom egy részének oda
delegálása.

A legnagyobb különbséget az jelentette, hogy míg Eu-
rópa más államaiban – így Angliában és Magyarországon
is – ezután hol a király hatalma erősödött meg, hol a főne-
mességé, Velencében a fejlődés lineáris volt. Rövid időn
belül a dózse hatalma a mai alkotmányos monarchák vagy
a parlamentáris demokráciák köztársasági elnökeinek jog-
állásához vált hasonlóvá.

Az államfői egyed-
uralom korlátozása tehát
kétirányú, de egymást fel-
tételő folyamatként zaj-
lott. Egyrészt törvényben
korlátozták a dózse jogkö-
reit a dózseeskükkel, ame-
lyekben Velence új herce-
ge beiktatásakor esküben
erősítette meg, hogy a kor-
látozásokat be fogja tartani.
A másik irányt pedig az
államfőtől elvont jogkörök
különböző tanácsokhoz te-
lepítése adta. Ezek mintegy
kiegészítéseként tekinthe-
tünk a dózse megválasztá-
si rendjének – legfőképpen
alkotmányos jogállásához
mérten – feleslegesen túl-
bonyolított rendszerének
kialakítására.

A folyamat kezdetét
1141-re datálhatjuk, ami-
kor megalakították a Sa-
pientes testületét. Ez bő-
vült ki és alakult át később
Velence „kormányává”
először Signoria, később
(a XV. századtól) pedig
Collegio néven. Az 1140-
es évektől kezdve a dózse
nem határozhatott többet

háború és béke kérdésében a Sapientes testületének meg-
kérdése nélkül, és szintén nem köthetett külföldi szerző-
déseket, idegen államokba nem küldhetett, illetve onnan
nem fogadhatott követeket a testület hozzájárulásának hi-
ányában. Az 1160-as évektől kezdődően a keresztes hadjá-
ratokban szerzett kolóniák közigazgatásának felügyeletét
vonták meg tőle először részben, majd egészben. 1165-

A velencei dózse¹⁵

től kezdve a Sapientes testületének hozzájárulása nélkül nem idegeníthette el az állami vagyont, és nem adhatta hűbérbe. 1166-tól Zára kivételével elvesztette a dalmáciai grófok kinevezésének jogát. 1173-ban államkincstárnokot (camerarii comunis) és államkasszát felügyelő hivatalnokokat (advocatores comunis) választottak az állami pénzek kezelésére, sőt 1175-ben különválasztották az államkasszát a dózse kincstárától. Ebben az időben veszítette el először a magasabb, később az alacsonyabb állami hivatalnokok kinevezésének a jogát is. Így például 1187-ben a sómonopólium igazgatásának ellátásáért felelős személy (camerarii ad introitus salis recipiendos), illetve a pénzverésért felelős személy (monetarii) kinevezésének jogától fosztották meg.

A „tanácsok rendszerének” kialakítása az 1172-es és az 1229-es alkotmányreform idején vette kezdetét, valamint teljesedett ki. Ennek elemzése előtt azonban érdemes részletesebben szemügyre venni a dózseesküket, amelyek gyakorlatilag azokat a legfontosabb jogköröket foglalták össze, amelyeket uralkodói hatáskörből a különböző, ez idő tájt megalakított tanácsokhoz delegáltak.

- A dózsának már 1148-ban is esküt kellett tennie az alkotmányra, de ez még jelentős változást nem eredményezett. A dózse hatalmának radikális korlátozását az 1192-es és az 1229-es dózseeskü (promissio) életbelépeése jelentette.
- Ez a két eskü, amely a későbbiek során még sok megkötéssel bővült, teljesen megfosztotta a dózsét a hatalomtól. Az 1192-es eskü, amelyet Enrico Dandolo dózse tett le a Nagytanács és a Kistanács (Signoria) nyomására, világosan mutatja az arisztokráciának a már ebben az időben is érvényesülő hatalmát. Íme az eskü főbb pontjai (természetesen az ismertetett korábbi jogkörelvonások hatályban maradtak):
- A dózse nem bocsáthat ki határozatokat a Kistanács és a Nagytanács többségének ellenvéleménye esetén.
- A Kistanács egyhangú és a Nagytanács többségi határozata megváltoztathatja uralkodói jogkörét, amit ellenállás nélkül túrni köteles.
- A Nagytanács hozzájárulása nélkül nem rendelkezhet az állami javak felett.
- A Nagytanács hozzájárulása nélkül nem nevezhet ki bírakat.
- A Nagytanács hozzájárulása nélkül nem tárgyalhat idegen hercegekkel és más uralkodókkal.
- Nem szólhat bele a pátriárka és a püspökök kinevezésébe.

Mindezen korlátozások ellenére az állam megmaradt monarchiának. A dózsét egy hatalmi korlátozásoknak alávetett, ámde a szuverenitás jegyeit hordozó uralkodónak tekinthetjük. Megmaradt független hadvezéri (had-sereg-főparancsnoki) jogállása, némiképpen korlátozott jogalkotói hatásköre, kezelhette az állami bevételeket, s mindenki, még a tanácstagok is hűségesküre kötelezettek maradtak irányába. A monarchikus jogállásból származó szuverén jogok e maradékától fosztotta meg a dózsét az 1229-ben először Jacopo Tiepolóval letétetett eskü. Ettől

kezdve a dózse, kis túlzással élve, egy hatalom nélküli, az államot reprezentáló államfővé vált. Nézzük meg, milyen kiegészítéseket tartalmazott az 1229-es eskü az 1192-eshez képest:

- A dózse fiai nem vállalhatnak kormányzati állásokat a Velence által alávetett városokban, továbbá nem lehetnek a Signoria (ez akkor a Sapientes testületének utódja volt) tagjai, és nem rendelkezhetnek szavazati joggal a Szenátusban.
- Nem küld leveleket és követeket államfőkhöz a tanácsadó szervek jóváhagyása nélkül.
- Mindenkiel szemben pártatlan, és előkelőt úgy, mint alacsony osztályból származót igazságosan ítél meg.
- A bírói állásokat csak választás útján töltheti be.
- Sem ő, sem családja nem fogad el ajándékot senkitől.
- Nem nevez ki társuralkodót.
- Nem kísérletezik utódjelöléssel.
- A belső ügyintézésben és a külpolitikában követi a tanácsok döntéseit.
- Maga nem hoz döntéseket, még csak tárgyalásokat sem folytat.

A folyamat érzékeltetése miatt érdemes ismertetni az eskü szövegének későbbi kiegészítései közül is néhányat.

A tanulmány által vizsgált időszak kiegészítései:

- A dózse nem szerezhet újabb jogokat, illetve nagyobb hatalmat hivatalban léte alatt (Marino Morosini [1249–1253] esküjénél történt kiegészítés).
- A dózsei hivatal megválasztása után nem utasíthatja el, viszont a Signoria egyhangú és a Nagytanács többségi határozata esetén le kell mondania hivataláról (Renier Zeno [1253–1268] esküjénél történt kiegészítés).
- A dózse, a fiai, illetve az unokaöccsei nem köthetnek házasságot „idegen nőkkel” a Nagytanács engedélye nélkül (Jacopo Contarini [1275–1280] esküjénél történt kiegészítés).
- Kéthavonta ellenőrzik, hogy pontosan fizeti-e udvartartását, és nem költekezik-e túl. Ha igen, a hiányzó összeget magánvagyonából vonják el (Marino Falier [1354–1355] esküjénél történt kiegészítés).
- A dózse a Nagytanács kétharmados hozzájárulása nélkül nem végezhet átépítést és díszítést a palotában állami költségen (Marino Falier [1354–1355] esküjénél történt kiegészítés).
- Idegen követek jegyzékeire csak a titkos tanács hozzájárulásával adhat választ (Marino Falier [1354–1355] esküjénél történt kiegészítés).
- Nem lehet birtoka a dogátus határain kívül, s ha van, azt megválasztása után el kell adnia (Marino Falier [1354–1355] esküjénél történt kiegészítés).

A tanulmány által vizsgált időszak utáni kiegészítések:

- Fiai, testvérei, illetve unokaöccsei nem lehetnek avogadorok és a Tizek Tanácsának tagjai.
- Köteles túrni, hogy minden év októberében ünnepélyes keretek között felolvassák neki esküjét.
- Fiai, testvérei, illetve unokaöccsei nem lehetnek követek.

- Nem köthet privát ügyleteket, és egyáltalán nem folytathat kereskedelmi tevékenységet.
- Nem örökölhet ingatlant.
- Nem helyezheti el címerét a Dózse-palotában.
- Senkinek sem ajánlhat kegyelmet.
- Mint mindenki más, köteles adót fizetni.
- Csak állami ünnepen vagy csak mint magánember hagyhatja el palotáját.
- A Nagytanács engedélye nélkül nem távozhat külföldre, és ennek birtokában is csak mint magánember.
- Külföldi leveleit a tanácsok felbonthatják és elolvashatják.
- A kormánytagok jelenléte nélkül nem fogadhat külföldi követeket.
- Nem folytathat senkivel politikai tárgyu beszélgetést.
- Nem küldhet levelet és nem bocsáthat ki rendeletet legalább négy kormánytag aláírása nélkül.

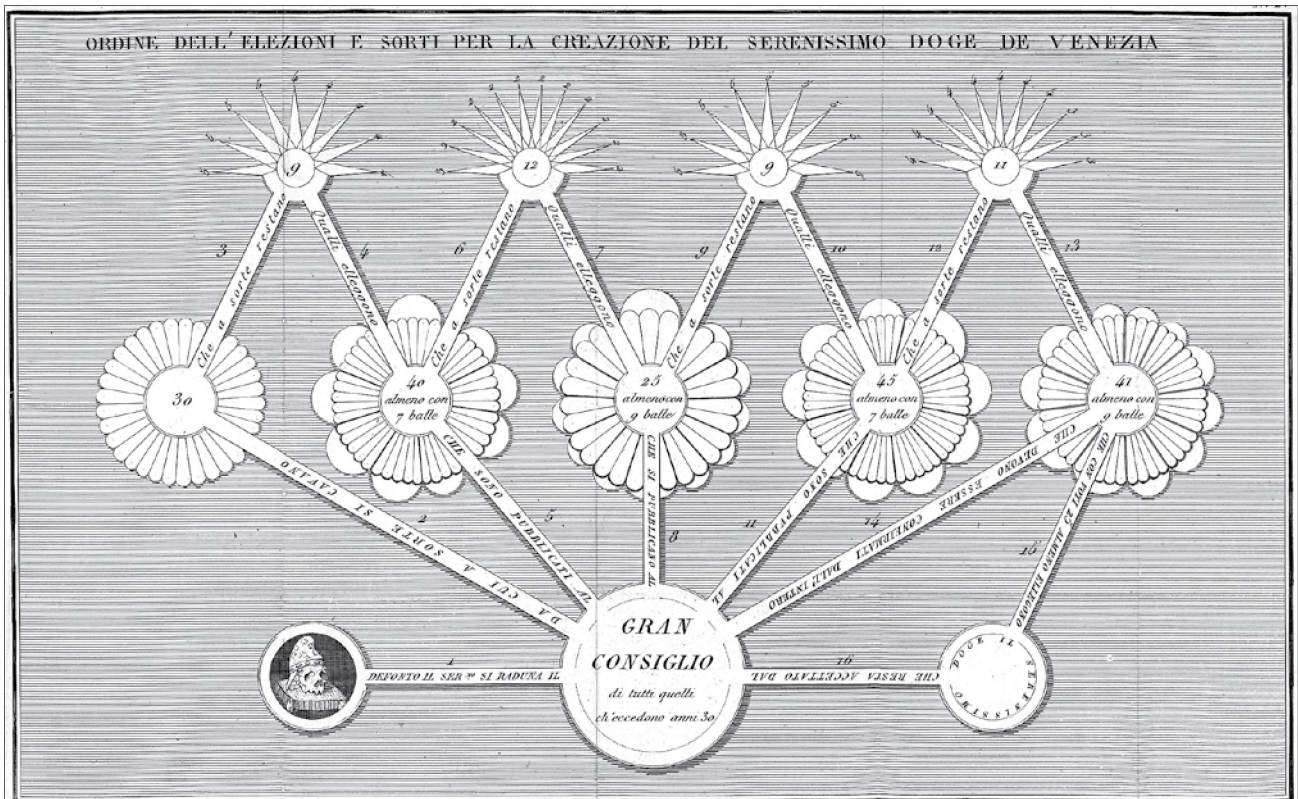
1229-től kezdődően a dózse halála után mindig egy öttagú bizottságot (Correctores) állítottak fel, amely azt vizsgálta, hogy szükség van-e a dózseeskü módosítására. A köztársaság fennállása alatt összesen 78 törvényt hoztak a dózse hatalmának szűkítésére. A köztársaság bukását megelőző években a dózse jogait oly mértékben korlátozták, hogy szinte már rabja volt saját palotájának. Udvartartása ezekben az időkben csupán egy lovászmesterből, egy szertartási maiordomusból, néhány udvari papból és 50 különböző rangú és rendű szolgálattevő személyből állt.

Az eskükhöz és az uralkodó személyéhez kapcsolódóan vázolom most fel a dózse megválasztási rendjének

alakulását. A dózsét először a szövetséges közösségek tribunjai választották, később a népgyűlés közfelkiáltással, majd 1172-től a népgyűlés által kiválasztott 11 nemes. 1178-tól a népgyűlésen választott négy nemes által kijelölt 40, 1249-től pedig 41 választó döntött a dózse személyéről. Valószínűleg 1249-től szállt át a négy első választó kijelölésének joga a Nagytanácsra. 1268-tól egy bonyolult, többszakaszos eljárás során választották meg az államfőt, melynek menetét idézem:

„A nemesi rendet magában foglaló Nagytanács saját kebeléből 30 tagot választott, hogy közülük sorsolják ki azt a 9-et, aki szigorú elkülönültségbe vonulva, további 40 jelöltet állított; ezek mindegyikének legalább 7 szavazatot kellett elnyernie. A 40 közül kisorsolt újabb 12 választó állapította meg – személyenként legalább 9 igenlő szavazattal – a következő 25 tagú bizottság névsorát. További, felváltva sorsolással és szavazással kijelölt 9, 45 és 11 tagból álló csoport válogatásán keresztül jutottak el a végleges, 41 választóhoz, akik a leendő dózse személyéről döntöttek; ennek azonban a győzelemhez legalább 25 szavazatot kellett kapnia.”¹⁷

A dózseválasztás után az avatáshoz a nép beleegyezése szükségeltetett. Ezt valószínűleg az ügynevezett népi vétő. A korai időkben ennek még volt némi jelentősége, később azonban formalitássá vált. Ezt a népek feltett kérdés módosulása is jelezte. Korábbi forma: „Ez a mi dózsénk, ha tetszik nektek!” Későbbi forma: „Ezt választottuk!”

A dózseválasztás menete¹⁶

E szokatlanul bonyolult folyamat szinte már megmosolyogtató ahhoz képest, hogy annak bevezetésekor a dózse egyedül már nagyjából negyven éve szinte alig rendelkezett hatalommal.

Tanácsok felállítása és azok egymáshoz való viszonya

Az első tanács, a Signoria (később Collegio) – Velence kormánya

Térjünk most vissza Velence első tanácsához, amely a Sapientes testületéből alakult ki, párhuzamosan a dózsei hatalom esküvel való korlátozásával. A Signoria kialakulásának amúgy ez az egyik különlegessége is. Más az eredete és megalakulása más szabályok szerint zajlott le, mint általában Észak-Itáliában, ahol a Nagytanácsból vált külön a Kistanács (Consiglio minor), a Signoria öse. Bár a Signoria öse itt is a Kistanács volt, ám Velence esetében nem a Nagytanácsból származott. A testület bizonyíthatóan 1141-től létezett. Hasonlóan az észak-italiai városállamok konzuljaihoz, a Sapientes testülete is a városrészek (Velence esetében hatodok) képviselőiből állt. Minden hatodból egy embert választottak meg. 1143-tól Consiliumnak nevezték őket, ekkor hercegi bírósággént és hercegi tanácsként működtek – természetesen a dózse irányítása alatt. 1147-től az elnevezés kollégiumra módosult, ami kétségtelenül bizonyos fokú önállóság elérésére utal. 1187-től bizonyíthatóan, de talán már 1185-től kezdődően kezdték a kollégiumot Consilium minusnak (Kistanácsnak) nevezni, megkülönböztetendő a Consilium maiustól, vagyis a Nagytanácstól. 1198-tól kezdődően a Nagytanács a Consilium magnum, a Kistanács pedig a Consilium parvum nevet kapta. A Kistanács tagjainak száma 6 volt. Ez 1189-től okirattal is bizonyítható. Hatalma a XII. század végére annyira megerősödött, hogy a Nagytanáccsal együtt 1192-ben sikerült a dózse ellenében egy óriási jelentőséggel bíró – fentebb ismertetett – alkotmánymódosítást végrehajtania. A Kistanács tulajdonképpen államtanácsként, kormányként működött, amely az államfővel közösen gyakorolta a kormányzati hatalmat. A XIII. századtól kezdték a tanácsot Signoriának nevezni. A Quarantia megalakulása után nyolc éven belül, azaz 1231-ig bezárólag kiegészült annak három elnökével, akik szintén a kormány tagjává váltak. Így tehát a kormány 1412-ben történő kibővítéséig a Signoria tagjai a dózse, hat felső tanácsosa és a Quarantia három elnöke voltak. A felső tanácsosokat a város hat kerületének (San Marco, San Polo, Santa Croce, Cannaregio, Castello, Dorsoduro) vezetője jelentette.

A kormánytagoknak (consiglieri) be kellett tölteniük 25. életévüket, de – egy későbbi szabályozás értelmében – megválasztásukkor nem lehettek idősebbek 60 évnél. A 25 éves korhatár gyorsan 40-re változott, ami nem is csoda, hiszen az egyik legnagyobb hatalommal járó hivatalként tekintettek rá. Kötelessék voltak a hivataluknak megfelelő öltözködést viselni, megbízatásukat nem utasíthatták vissza, hivatali idejük egy éve alatt legalább fél évig nem vállal-

hattak mellékállást, és nem foglalkozhattak a dózse privát ügyeivel. Minden második évben újraválaszthatóak voltak. Nem hagyhatták el Velencét a Nagytanács engedélye nélkül. A dózse mindenkor köteles volt fogadni őket. Nem lehettek a hivatalban lévő dózse rokonai.

A Signoria hatásköre nehezen írható körül, ugyanis sokszor változott a pillanatnyi erőviszonyoknak megfelelően, illetve jelentősen módosult az évszázadok során is. Mindenképpen kijelenthető, hogy először a dózséval közösen, később – az államfői hatalom korlátozásával – önállóan, de persze mindvégig a dózse elnökletével ellátta a kormányzati ügyeket és képviselte az államot más államok felé. Megfigyelte és ellenőrizte a dózse tevékenységét és személyét. Felbontotta a dózse által írt sürgönyöket és leveleket. A kegyelmi ügyeket a dózse csak a Signorián keresztül terjeszthette a Szenátus elé, s amíg a Signoria nem vitatta meg, a Szenátus nem foglalkozhatott az ügyvel. Ellenőrizte a hivatalok működését, és magyarázta a Nagytanács által kibocsátott törvényeket. A dózse nélküle nem bocsáthatott ki határozatot, csak a tanácsosok jelenlétében tarthatott audienciát és utazhatott külföldre. Később már a lábát sem tehette ki palotájából a tanács kíséréte nélkül. Már a XIII. században megállapításra került, hogy a Signoria és a dózse között felmerült vita esetében mindig a tanácsnak van igaza. A Nagytanács, a Szenátus és a Quarantia ülésein előterjesztési joga volt. Döntött a hivatalok között felmerült hatásköri és más jellegű vitákban. Curia maior néven az egyik főbíróság volt – a curia ducis jogkörének örököseként tarthatjuk számon. A Signoria ugyanakkor nem számított sem rendes bíróságnak, hiszen velencei polgárként oda fordulni nem lehetett, sem pedig rendes fellebbviteli fórumnak, hiszen fellebbezni hozzá ugyancsak nem lehetett. Azonban minden ügyet az eljárás bármely szakaszában magához vonhatott, a folyamatban lévő ügy esetében lefolytathatta az eljárást, a jogerőre emelkedett ügy esetében pedig megváltoztathatta az ítéletet, megakadályozhatta az ítélet végrehajtását, illetve kegyelmi jogkörrel rendelkezett.

A Szenátus megalakulása után e két intézmény képviselte a végrehajtó hatalmat, hozzáteve, hogy a Signoria mindvégig megtartotta e rendkívül csekély gyakorlati jelentőséggel rendelkező bírói hatalmát is.

A Signoria tagjai a Nagytanács és a Szenátus ülésein egy magasított tribünön foglaltak helyet. Később az 1310-ben megalakuló Tizek Tanácsának két elnöke és az avvogadorok is ezen kaptak helyet. A tagok hivatali ideje először egy év, később hat hónap volt, de már hivatalba lépésük előtt egy hónappal le kellett tenniük az esküt, ugyanis ez idő alatt vezette be őket elődjük a hivatalukba. Amellett, hogy elnökölték a tanácsüléseken, az interpellációkra is kötelesek voltak választ adni. Minden vitában nekik volt fenntartva az utolsó szó joga.

Bár a vizsgált korszakot követően történt, de a teljesség kedvéért vázlatos említést érdemel, hogy 1412-ben kibővítették a testületet a 11 savióval, 1420-tól még 5 savióval, s így az immáron 26 tagú kormány – a Signoria elnevezést felváltva – a Collegio nevet vette fel. Ötven évvel később a Signoria kifejezést már egyáltalán nem használták. 1434-től általában Pieno Collegio néven szerepelnek. A Colle-

A Nagytanács terme a Dózse-palotában¹⁸

gio határozatképességéhez 4 consiglieri, a Quarantia három elnöke és a saviók többségének együttes jelenlétére volt szükség. A consiglierik 1437-től a consiglieri di sopra (superiores) nevet kezdték használni, megkülönböztettképpen a tanács többi tagjától (inferiores).

A második tanács, a Consiglio Maggiore – Nagytanács

Kezdetben a Nagytanács szerepét a népgyűlés töltötte be, de a népesség számának növekedése és az eldöntendő kérdések sokasodásának következtében nem működhetett továbbra is ez a rendszer. A másik ok a tanács megalakulására az arisztokráciának az államfői hatalom visszaszorítására irányuló törekvése volt. Létrejött tehát egy választott tisztségviselőkből álló tanács, melynek létszáma alkalmassá vált a gyakori összehívásra és viták folytatására. A tanácsban minden társadalmi réteg képviselhetett magát, a nemesek (nobili) ugyanúgy, mint a polgárok (cittadini) és az egyszerű lakosok. Ezt az 1172-ben megszavazott törvény is deklarálja, amely megalakítja a Nagytanácsot. Létrejöttkor a tanács valószínűleg 480 tagot számlált. A törvény kimondta, hogy a Nagytanácsban való részvételt szavazás útján bármely társadalmi rétegből származó férfi elnyerheti.

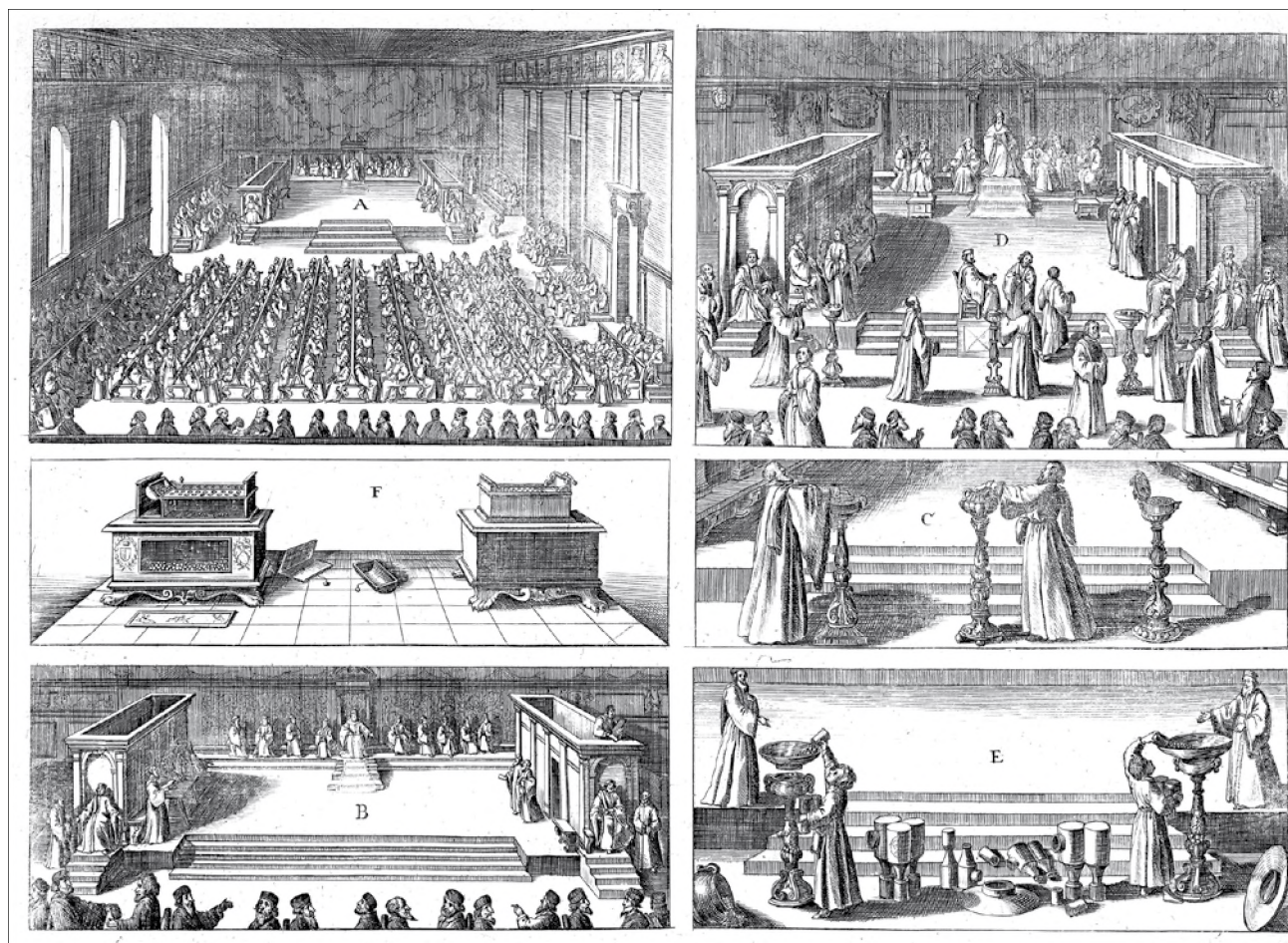
A Nagytanács feladatkörét szinte lehetetlenség pontosan körülírni. Megtestesítője volt szűk másfél évszázadon keresztül a nép, a XIV. századot követően pedig az arisztokrácia uralmának. A Szenátus, a Quarantia és a Saviók Kollégiumának önállósulása előtt – amelyek eredetileg a Nagytanács által felállított, munkájának segítségét célzó eseti bizottságok voltak – gyakorolta azokat a jogokat, amelyekkel később azok rendelkeztek. Végig megtartotta az állami hivatalnokok megválasztásának jogát. Általában 9 választót jelölt ki, akik végül megválasztották a tisztségviselőt. A Nagytanács joga közé tartozott továbbá az így megválasztott állami tisztségviselő kinevezése, beiktatása is. A Nagytanács kérdések formájában ellenőrizhette a Signoria munkáját. A tanácsok hatalmának növekedése arányában csökkent azonban a Nagytanács hatalma.

Ha mai szemmel tekintünk a Nagytanácsra, leginkább a parlamentek szerepére emlékeztet a működése, hiszen a népgyűlés szerepének fokozatos átvételekor a legfontosabb határozatok-törvények és döntések meghozatalára rendelkezett jogosultsággal, emellett a legjelentősebb állami tisztségviselők megválasztásának és beiktatásának (a tanács előtt tettek esküt), valamint a kormány ellenőrzésének joga is a tanácsot illette.

A Nagytanács megalakulásakor – ahogy fentebb írtam róla – bárkit megválaszthattak a tanács tagjává. Nemes és polgárt egyaránt – ez 1323-ig így is maradt. Ezt az időszakot tehát még nem lehet nemesi vagy arisztokratikus köztársaságnak nevezni. Így a vizsgált időszakban Velence államrendje nem csupán a fékek és ellensúlyok rendszerének kialakítása, de még a népszuverenitás elvének érvényesítése miatt is példaértékű.

Vannak, akik e körben azt kifogásolják, hogy a Nagytanács megalakításával és ezzel párhuzamosan a népgyűlés eljelentéktelenítésével, később összehívásának végleges megtiltásával (a népgyűlés összehívását a Tízek Tanácsa tiltotta meg 1423-ban, s intézményét egyidejűleg törölte is) a népszuverenitás elve súlyosan megsérült. Bizonyíték erre, hogy a Nagytanács tagjai a gyakorlatban túlnyomó többségében a nagy családok tagjaiból és szövetségeseiből álltak össze, az egyszerűbb emberek pedig egyre kijebbszorultak a hatalomból. Ez utóbbi mondat tényszerűen igaz. Sőt, még azt sem vitatom, hogy az arisztokráciának törekvése közé tartozott a népgyűlés eljelentéktelenítése és hatalmának egy szűkebb körű, könnyebben kezelhető tanácsba való átmentése. Ez azonban egyrészt természetes folyamat volt a lakosságszám folyamatos növekedése miatt, másrészt megjegyzendő, hogy a nagy velencei dinasztiák a népgyűlésben éppúgy meg tudták szervezni többségüket. S végül, a társadalmi elit elsőprő többsége a törvényhozásban ma is minden képviseleti demokrácia sajátja.

Az tehát, hogy a nagy és gazdag, komoly befolyással rendelkező nemesi családok tagjainak jóval könnyebb volt bekerülniük a tanácsba, mint – mondjuk – egy hajógyári munkásnak, természetes. Ma sincs ez másként, csupán ma Európa államaiban, avagy az Amerikai Egyesült

Tisztségviselő megválasztásának menete a Nagytanácsban¹⁹

Államokban nem a nemesség a társadalom felsőbb rétegeibe való tartozás kritériuma, hanem a gazdasági hatalom, a tudással, képzettséggel szerzett előnyök – a „jó polgári családból” származás. Ha megnézzük, a mai parlamentekben és nemzeti gyűlésekben sem a hajógyári munkások képviselik a többséget. Sőt, a társadalom szemében negatívumként értékelik, ha egy képviselőnek nincs diplomája, avagy korábban nem volt jól jövedelmező, komoly munkája. Utóbbi esetben könnyen rásütik, hogy „megélhetési politikus”. Nem véletlen, hogy világszerte sok botrány van abból, hogy diplomával nem rendelkező képviselők „kerülő úton” próbálnak szerezni maguknak egyet. Amitől mégis demokratikusnak, jogállaminak és a népszuverenitás elvét garantálóknak tekintjük ezeket az intézményeket, az az, hogy a jogszabályok szerint bárki bekerülhet a testületbe, azaz bárhogyan is alakul a gyakorlat, az adott állam minden polgárának törvényi szinten garantált az aktív és a passzív választójoga. Nos, az általam vizsgált időszakban nem volt ez másként Velencében sem. Az igaz, hogy a testület megalakulása óta törekvései közé tartozott a velencei felső rétegnek, hogy formálisan is segítse a nemesség többségi befolyásának biztosítását a Nagytanácsban. Hamar eltörölték azt a szabályt, hogy egy családból egyszerre csak 5 tagja lehet a tanácsnak. Ugyanakkor még több mint száz évvel a Nagytanács megalakítása után sem fogadta el a testület azt az előterjesztést, hogy

a jövőben csak azok lehessenek tanácsstagok, akiknek az apjuk, avagy az őseik azok voltak – azaz, amelyik megszüntette volna az általános passzív választójogot. A század fordulóján először kétszer egy év átmeneti időre, azután azonban (1299-ben) véglegesen bevezették azt a szabályt, hogy csak az válhatott a Nagytanács tagjává, aki megválasztása után megkapta 5 kormánytag, a Quarantia 25 tagjának és a Nagytanács tagjai kétharmadának támogatását. Ez a szabály ugyan még nem tette örökletessé a tagságot, nem számolta fel teljesen a passzív választójogot, de rendkívüli mértékben korlátozta. Ráadásul – mint később kiderült – lezárta a nemesség második osztályát, amelybe azok tartoztak, akiket akár nemesként, akár polgárként 1297 előtt a Nagytanács tagjává választottak. Rövid kitérőként: a nemesség első osztályába azok tartoztak, akiknek ősei (12 tribun) 697-ben megválasztották az első dózsét, az a négy család, amely aláírta velük az ún. San Giorgio Maggiore-i alapító okiratot, illetve akik már 697 előtt nemesek voltak. Mindez összesen 24 családot jelentett. A nemesség 3. osztálya képviselte azt a réteget, ahol a nemesség és a nagytanácsi tagság összeforrt. Azaz a nemesi cím adományozása és a nagytanácsi tagság elnyerése egyszerre történt.

1314. július 19-én létrehoztak egy könyvet, amelyet 1506-tól Aranykönyvnek (Libro d'oro) neveztek. Ez tartalmazta azon nemesek névsorát, akiknek joguk volt be-

lépni a Nagytanácsba. Később az Aranykönyv átalakult a nemeseket nyilvántartó könyvvé, amely a nemesek listáját, születési dátumát és házasságkötéseiket tartalmazta.

A könyvben 1340-ben 1212 nevet tüntettek fel, 1437-ben 1300-at, 1490-ben 1570-et, 1510-ben 1671-et. Ettől kezdve a Nagytanács tagja csak nemesember lehetett, illetve később, aki a Nagytanács tagjává vált, automatikusan velencei nemessé lett. A könyvet a Quarantia három elnöke vezette. 1319. november 25-étől kezdődően az a 25. életévét betöltött – a fenti feltételeknek megfelelő –, megválasztásra alkalmas férfi válhatott csak tagjává a tanácsnak, aki az avvogadorok előtt jogi szakvizsgát tett. 1323. szeptember 16-án zárult le az a folyamat, amely 1297-től kezdődően a Nagytanács zárt körűvé tételére irányult. Ekkor ugyanis törvényben mondták ki a mandátumok öröklés útján való betöltésének szabályát, azaz, hogy a jelöltnek igazolnia kellett, hogy apja vagy nagyapja tanácsstag volt. Miután a nagytanács tagja a nemességet, a nemesség pedig az örökletes nagytanács tagtságot jelentette, Velence arisztokratikus köztársasággá lett. Ettől kezdve nem érdemes vizsgálni a népszuverenitás elvének érvényesülését. Mindazonáltal, ahogy már többször említettem, Velence államrendjét alapvetően 1229 és 1323 között tartom példaértékűnek, e periódusban pedig a Nagytanácsba való bejutás lehetősége az állam minden polgárának megadatott.

Végül kitérnék egy gondolat erejéig Montesquieu egyik kritikai észrevételére, mely szerint: „Így például Velencében a Nagy Tanácsot illeti a törvényhozás joga, a pregadikat a végrehajtás, a negyventagú tanácsot a bírói hatalom. A baj azonban az, hogy ezek a különböző szervek ugyanahhoz a renchez tartozó hatósági személyekből alakulnak, ami végeredményben mégiscsak ugyanazt az egyetlen hatalmat jelenti.”²¹

Elszakadva attól, hogy a Nagytanács arisztokratikussá alakítása előtt (1323), főképpen pedig a népgyűlés időszakában még a népszuverenitás elve sem szenvedett csorbát, s a tanácsok tagjai közé közrendű személyt is meg lehetett választani, a fékek és ellensúlyok rendszere bizonyos értelemben a XIV. századot követően is működött a nemesség és a köznép vonatkozásában. A demokrácia, a népuralom

elve nyilvánvalóan nem érvényesülhetett egy arisztokratikus köztársaságban, ahol a döntéshozók megválasztásának joga nem mindenkit illetett meg. Ahogy az akkor

még nem ismert fogalom, a jogállamiság sem, melynek sokrétű kívánalomrendszerét egyetlen középkori állam sem teljesítette. De furcsa módon még az arisztokratikus köztársaság korában is bizonyos mértékben működött a fékek és ellensúlyok rendszere a nemesség és a polgárság vonatkozásában. Nemesember ugyanis nem töltött be adminisztratív (hivatali) munkaköröket, csak döntéshozóit. Így a dózse nagykancellárjától az állami inkvizíció titkárán keresztül a Tizek Tanácsának hivatalvezetőjéig a hivatalnoki állások polgári foglalkozások voltak. Akárcsak a kolóniák közigazgatási állásai. A ki nevezések e pozíciókra határozatlan időtartamra szóltak. Azok egyértelműsége miatt sem annak nem kell okát adnom, hogy az adminisztráció, a közigazgatás valódi hatalmi központ – sokan a XIX–XX. századtól külön hatalmi ágként kezelik²² –, sem pedig annak, hogy a közigazgatás vezető pozícióit hosszú ideig betöl-

tó közigazgatási vezető a tudása és a kapcsolatrendszere révén milyen befolyásra tehet szert. Így tehát a velencei polgárság – vezető közigazgatási beosztást betöltő tagjain keresztül – a formálisan kizárólag állami döntéshozatalra jogosult arisztokrata rétegnek ha nem is erős, de valódi, létező ellensúlyát jelentette. Nem is beszélve a gazdasági potentátokról, akik lehettek a nemesek mellett közrendű emberek és zsidók is (nekik külön negyedük volt Velencében). Márpedig egy kereskedővárosban, amely hatalmának alapjait nem katonai, hanem gazdasági ereje képezte, bizonyos ellensúly volt, akárcsak napjainkban a gazdasági szféra.

A Nagytanácsba hivatalból is be lehetett kerülni. Automatikusan a tanács tagjává váltak a Kistanács (Signoria, később Collegio), a Quarantia és a Szenátus tagjai, valamint a Köztársaság területén belül működő magasabb hivatalok betöltői hivatali idejük lejárta után. Szakértelmük miatt általában belőlük alakították meg a Nagytanács eseti bizottságait. Ez a folyamat vezetett oda, hogy a megalakított eseti bizottságok egyike-másika állandó bizottsággá alakult, átvéve a Nagytanács egyes jogköreit, tovább árnyalva és gazdagítva a fékek és ellensúlyok rendszerét.

A Nagytanács 1789-ben meghozott határozatairól szóló korabeli nyomtatott „közlöny” címlapja²⁰

GERGELY BARÁNDY

Venedig, Pionier des Systems von Bremsen und Gegengewichten – Staatsorganisation der Republik Venedig von Mitte des 12. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts aus machttheoretischer Sicht

In der Republik Venedig entwickelte sich zwischen Mitte des 12. Jahrhunderts und dem ersten Drittel des 14. Jahrhunderts eine Staatsorganisation, die ohne das System von Bremsen und Gegengewichten genannt worden zu sein, dieses als Erste in der Welt auf außerordentlich hohem Niveau in die Praxis umsetzte. Man pflegt zu sagen, dass die fünf Räte von Venedig für die Republik genau so kennzeichnend sind, wie die fünf Kuppeln für den Markusdom. Die Studie weist nach, dass es in der Geschichte von Venedig ein knappes Jahrhundert (1229–1323) gab, in dem ein fast vollkommenes System von Bremsen und Gegengewichten entstand und funktionierte, weil die Räte

aufgestellt und die Macht des Staatsoberhauptes eingeschränkt wurde, und der Staat verfassungsmäßig, unter Herrschaft des Rechts funktionierte. Das ist eine historische, rechtshistorische Errungenschaft der staatlichen Ordnung in der Republik Venedig, die von der Rechtsgeschichte nicht gehörig anerkannt wird. Die Staatsordnung von Venedig und die vor 700 Jahren herrschende Auffassung der Venezianer von der Regierung sind auch heute ein Beispiel. Die Studie beleuchtet auch die Frage, wie und warum Venedig auch in Umsetzung des Prinzips der Volkssouveränität und der Rechtsstaatlichkeit die meisten europäischen Staaten des Mittelalters übertraf.

Jegyzetek

- ¹ Montesquieu: *A törvények szelleméről.* (Budapest, Osiris–Attraktor, 2000, 247. p.)
- ² Montesquieu, 2000, i. m., 248. p.
- ³ A hatalommegosztás klasszikus elvének és a fékek és ellensúlyok rendszerének elhatárolásáról bővebben lásd például Cservák Csaba: *A hatalommegosztás elmélete és gyakorlati megvalósulása.* (Jogelméleti Szemle, 2002. 1. sz., 2002. április 23. Jogelméleti tanulmányok.)
- ⁴ Giovanni Brizeghel. G. Brizeghel Lito-Tipografo Editore Venezia. XIX. század. Litográfia. Képméző: 140 × 210 mm. A szerző gyűjteményéből.
- ⁵ Erről bővebben lásd például Pozsár-Szentmiklósy Zoltán – Somody Bernadette: *Alkotmányos alapok.* (Budapest, HVG-ORAC, 2012, 16–17. p.)
- ⁶ 53/1991. (X. 31.) ABH, 33/1993. (VI. 11.) ABH, 28/1995. (V. 19.) ABH, 97/2009. (X. 16.) ABH.
- ⁷ Magyarország Alaptörvénye, C) cikk (1) bekezdés.
- ⁸ Magyarország Alaptörvénye, B) cikk (1) bekezdés.
- ⁹ Magyarország Alaptörvénye, B) cikk (3) bekezdés.
- ¹⁰ Sabellico, Marco Antonio Coccio: *Historiae rerum Venetarum ab urbe condita.* Libri XXXIII, 1489.
- ¹¹ Montesquieu, 2000, i. m., 250. p.
- ¹² Montesquieu, 2000, i. m., 251. p.
- ¹³ Tanulmányom, történelmi adatok tekintetében, a *Venecia fénykora – A Veneciai Köztársaság államrendezkedésének kialakulása és kora* (Scolar Kiadó, 1999) című könyvemre alapoztam. Ezért, ha külön nem jelölöm meg Venecia államrendjének leírásakor – s ez szinte kivétel nélkül így lesz –, hogy adataim honnan származnak, akkor azok forrása e könyvem. A könyvemben szereplő, Venecia államrendjét leíró adatok túlnyomó többségében Heinrich Kretschmayr Venecia történelmét feldolgozó kiváló háromkötetes művéből (*Venedig*, 1–3. kötet. Gotha, Friedrich Andreas Perthes A.-G., 1909, 1920, 1935), Zwiedineck-Südenhorst *Venedig als Weltmacht und Weltstadt* (Leipzig, Verlag von Velhagen & Klafing, 1906) című monográfiájából és Fritz Schillmann *Venedig* (Leipzig–Wien, Verlag Dr. Hans Epstein/Dr. Rolf Passer, 1933) című könyvéből származnak. De a téma iránt érdeklődők természetesen számos művet fellelhetnek még róla, például Daru *Historie de Venise* című nyolckötetes művét, vagy akár korabeli forrásokat, például az általam is idézett Marco Antonio Coccio Sabellico krónikáját. Magyar nyelven átfogó műről a könyvemet leszámítva nincs tudomásom, de a témával érintőlege-

sen foglalkozott például Jászay Magda (*Venecia és Magyarország.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1990), Dessewffy Arisztid (*Venecia.* Budapest, „Kosmos” Műintézet kiadása, 1896), Alleneker Lajos (*A lagúnák városa.* 1892) vagy Töttösy Ernő (*Dalmácia.* Mécses Kiadó, 1992).

- ¹⁴ Montesquieu, 2000, i. m., 247. p.
- ¹⁵ Francesco Zanotto és Giuseppe Rebellato. Megjelent: *Venezia prospettica, monumentale, storica ed artistica cioè veduta nelle principali sue prospettive e nelle sue antiche costumanze.* Con sessanta tavole litografiche disegnate da Marco Moro e da Giuseppe Rebellato, illustrate da Francesco Zanotto. Venezia, Giovanni Brizeghel editore, Tip. Lit. Calc. e Librario, 1856. (A metszet az egy évvel később kiadott német nyelvű – *Das Malerische, Monumentale, Historische und Artistische Venedig. Eine Darstellung Seiner Haupt-Ansichten und Alten Gebrauche...* – kiadásból származik.) Litográfia. Képméző: 290 × 210 mm. A szerző gyűjteményéből.
- ¹⁶ Daru, Pierre: *Historie de la Republique de Venise.* 1. kötet. (Párizs, 1826.) Metszet. Képméző: 210 × 340 mm. A szerző gyűjteményéből.
- ¹⁷ Jászay Magda: *Venecia és Magyarország.* (Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1990, 40–41. p.); Romanin, S.: *Storia documentata di Venezia.* 2. kötet. (Venezia, 1853, 290. p.)
- ¹⁸ Francesco Zanotto és Giuseppe Rebellato. Megjelent: *Venezia prospettica, monumentale, storica ed artistica cioè veduta nelle principali sue prospettive e nelle sue antiche costumanze.* Con sessanta tavole litografiche disegnate da Marco Moro e da Giuseppe Rebellato, illustrate da Francesco Zanotto. Venezia, Giovanni Brizeghel editore, Tip. Lit. Calc. e Librario, 1856. (A metszet az egy évvel később kiadott német nyelvű – *Das Malerische, Monumentale, Historische und Artistische Venedig. Eine Darstellung Seiner Haupt-Ansichten und Alten Gebrauche...* – kiadásból származik.) Litográfia. Képméző: 200 × 300 mm. A szerző gyűjteményéből.
- ¹⁹ Gottfried, J. L. – Merian, M.: *Neuwe Archontologia Cosmica.* (Frankfurt, 1638.) Rézmetszet. Képméző: 250 × 350 mm. A szerző gyűjteményéből.
- ²⁰ Stampatori Ducali, 1789. Képméző: 220 × 165 mm. A szerző gyűjteményéből.
- ²¹ Montesquieu, 2000, i. m., 250. p.
- ²² Lásd például Bibó István: *Az államhatalmak elválasztása egykor és most.* Válogatott tanulmányok, második kötet. (Budapest, Magvető Kiadó, 1986, 391–397. p.)